

دانشگاه لرستان

Introduction and Analysis of the Stucco Reliefs Unearthed from the Fortress of Qal'eh-Sam (Holeilan, Ilam)

Farshad Miri¹; Yones Yousofvand*²

1- Department of archaeology, Lorestan University, Khoramabad, Iran. Email: miri_farshad@ymail.com.

2- Assistant Professor, Department of Archaeology, Lorestan University, Khoramabad, Iran, Email:

Yousofvand.y@lu.ac.ir.

ARTICLE INFO

Article type:

Research Article

Article History:

Received

January 27, 2025

Accepted

June 21, 2025

10.2234/z.a.r.2025.205
5206.1022**Citation:** Miri, F., &
Yousofvand, Y.,
(2025)."Introduction and
Analysis of the
Stucco Reliefs
Unearthed from the
Fortress of Qal'eh-
Sam (Holeilan,
Ilam)", *Zagros
Archaeological
Research* 2(1): 128-
147. doi:10.2234/z.a.r.2025.205
5206.1022

ABSTRACT

With the transfer of the Sasanian capital from Fars to Ctesiphon, the western regions of Iran (the Central Zagros zone) gained particular importance for the kings and nobility of this dynasty due to their pleasant climate and proximity to the new capital—an attention that is likewise observable during the early centuries of the Islamic period. The reflection of this royal interest is clearly manifested in the archaeological evidence (such as monumental buildings and prestigious architectural remains) preserved from these eras. Among these remains is the complex known as “Qal’eh-Sam,” situated atop the heights of Mount Sām in the Holeilan region of Ilam Province. The complex consists of a large residential/ceremonial structure combined with a security/defensive installation. As a result of illicit excavations at the entrance of the domed structure of Qal’eh-Sam, a portion of its stucco decorations was exposed. This article introduces these stucco works and examines their technical characteristics as well as the comparative typology of their motifs. Beyond their artistic value and the significance of their decorative vocabulary, the newly-identified stucco pieces may also contribute to a more precise chronological understanding of the Qal’eh-Sam complex. Accordingly, this study employs a descriptive-comparative method, drawing on evidence obtained from field investigations and library-based research, to analyze the decorative and technical aspects of the Qal’eh-Sam stucco reliefs. These decorations were executed using two techniques—freehand/on-site modeling and molded/pre-fabricated production—and their predominant motifs consist of geometric and vegetal patterns. The examination and comparison of these stuccoes indicate that, although traces of Sasanian artistic traditions are evident in their design, their compositional structure, decorative motifs, and techniques of execution display very close affinities with examples from the early Islamic centuries, particularly those of the Abbasid period.

Keywords: Qal’eh-Sam Complex; Stucco Decorations; Sasanian Period; Early Islamic Centuries.

Introduction

One of the key elements in the decoration of Sasanian architecture is the use of stucco reliefs. Evidence of stucco decoration—featuring animal, human, vegetal, geometric, and symbolic motifs—is observable in most monumental structures as well as religious edifices (fire temples) of this period. In fact, stucco came to constitute the principal decorative medium in the embellishment of Sasanian buildings, particularly from the second half of the dynasty onward. Archaeological investigations conducted at major Sasanian sites in the Central Zagros region have yielded noteworthy examples of this decorative repertoire.

The site of Qal'eh-Sam, located in Holeilan, Ilam Province, is regarded as one of the prominent architectural monuments of the Central Zagros. During field surveys (Yousofvand & Miri, 2021), traces of stucco decoration were reported from this site. The exposure of these stucco remains resulted from illicit excavations carried out in front of the entrance of the domed chamber within the Qal'eh-Sam complex. Available evidence indicates that the exposed stuccoes represent only a small portion of the original decorations that once adorned both sides of the entrance, while the greater part of them remains buried beneath a substantial mass of architectural debris. In addition to these examples, several fragments of broken stucco pieces belonging to a column or semi-column were also recovered from the surface of the site. The recovered specimens include vegetal and geometric motifs arranged within rectangular and square panels, executed using both molding and freehand/on-site techniques. The present study seeks to introduce and describe these stucco decorations and, through comparative analysis, to gain a more accurate understanding of their relative chronology.

Discussion

The structure known as Qal'eh-Sam is located approximately four kilometers (in a straight line) northwest of the village of Cham-Bur Farkhivand, in the Helilan district of Shirvan County, Ilam Province. The complex referred to as “Qal'eh-Sam” consists of several architectural units and spaces, each of which once fulfilled a distinct function within the overall layout of the site. The principal components of the complex comprise a defensive/security section and a residential/ceremonial section which, despite being spatially separated, together form an integrated architectural ensemble.

Based on the extant architectural remains, it can be inferred that barrel vaulting was used as the roofing technique for various spaces. Among the notable and significant structures within the so-called “residential/ceremonial” section are a domed chamber with a cruciform plan located on the western side and a cruciform structure situated immediately to its west. The stucco decorations at Qal'eh-Sam include both scattered fragments found on the surface and in-situ examples preserved on the wall surfaces. In addition to vegetal motifs, the stucco work of Qal'eh-Sam displays extensive use of geometric elements.

Conclusion

The stucco decorations unearthed from the Qal'eh-Sam structure fall into two categories: geometric and vegetal. To date, no examples of anthropomorphic or zoomorphic stucco motifs have been recovered among these decorations. A particular emphasis has been placed on vegetal motifs, which constitute the main structural component of the compositions. These motifs include spirals, fig leaves (?), acanthus leaves, vine leaves, and pine cones, all arranged within geometric framing panels. Geometric designs are employed to delineate the borders of the motifs, to frame the decorative panels, and to fill the empty spaces between the principal patterns. The geometric decorations can be classified into two groups—straight-lined and

curvilinear—and include elements such as square and rectangular frames, intersecting circles, pointed ellipses, hollow circles, and circles containing vine-scroll motifs. Repetition, symmetry, and the use of geometric framing panels are among the most prominent features of the Qal'eh-Sam stucco work. These decorations were produced using both freehand/on-site carving and molded/pre-fabricated techniques.

Some of the motifs used in the Qal'eh-Sam stuccoes are comparable to those found at Sasanian sites. On the other hand, they display very close parallels to examples from early Islamic monuments, such as the Jāmeḥ Mosque of Isfahan and the ancient city of Darreh-Shahr. These similarities include the composite arrangement of geometric and vegetal motifs, the shallow relief of the designs, the use of vegetal elements as the central motif, and the employment of geometric patterns to frame the inner decorative fields. Another shared characteristic is the absence of human and animal figures. Although only a small portion of the Qal'eh-Sam stuccoes has been exposed thus far—and future archaeological excavations may potentially reveal human or animal motifs—the current evidence suggests that vegetal motifs form the core decorative vocabulary, and their compositional arrangement leaves little room for figurative imagery. A point that warrants consideration is that it remains uncertain whether these stucco decorations were executed contemporaneously with the construction of the building or represent additions from a later period. Nevertheless, the general stylistic features of the stuccoes, combined with the architectural characteristics of the Qal'eh-Sam complex (such as barrel vaults of the *bīz-kond* type, the combination of barrel vaults with semi-domes, and the integration of a cruciform domed hall with an *iwan*), as well as the surface scatter of diagnostic pottery, collectively suggest a chronological range spanning the late Sasanian period to the early Islamic centuries. However, the absence of anthropomorphic and zoomorphic motifs—dominant elements in Sasanian decorative programs—on the one hand, and the strong stylistic affinities with early Islamic stucco traditions, particularly those of the Abbasid period, on the other, reinforce the likelihood that these decorations are associated with the early Islamic centuries. It is hoped that future archaeological excavations and the removal of accumulated debris from various parts of the complex will expose additional stucco decorations, thereby enabling a more precise chronological assessment of the structure and its decorative program.

دانشگاه لرستان

پژوهش‌های باستان‌شناسی زاگرس

شاپای الکترونیکی: ۸۹۴۴-۲۹۸۰

<https://www.zar.lu.ac.ir>

مقاله پژوهشی

معرفی و تحلیل گچ‌بری‌های مکشوفه از بنای قلعه‌سام (هلیلان-ایلام)

فرشاد میری^۱ و یونس یوسف‌وند*^۲

۱- گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران، رایانامه: miri_farshad@ymail.com

۲- استادیار باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران، نویسنده مسئول، رایانامه: Yousofvand.y@lu.ac.ir

اطلاعات مقاله

دریافت مقاله:

۱۴۰۳/۱۱/۰۸

پذیرش نهایی:

۱۴۰۴/۰۳/۳۱

چکیده

با انتقال پایتخت ساسانیان از فارس به تیسفون، سرزمین‌های غربی ایران (حوزه زاگرس مرکزی) به دلیل آبهوای مطبوع و نزدیکی به پایتخت جدید مورد توجه ویژه شاهان و امرای این سلسله قرار گرفت؛ امری که در سده‌های اولیه اسلامی نیز کماکان شاهد آن هستیم. بازتاب این توجه، در شواهد و مدارک باستان‌شناختی (مانند بناها و آثار فاخر معماری) برجای‌مانده از این دوران به‌خوبی منعکس شده است. یکی از این آثار، مجموعه موسوم به «قلعه‌سام» بر رأس ارتفاعات کوه سام واقع در منطقه هلیلان استان ایلام است که از ترکیب یک بنای بزرگ مسکونی/تشریفاتی و سازه‌ای امنیتی/تدافعی تشکیل شده است. در اثر حفاری‌های غیرمجاز در ورودی بنای گنبددار قلعه‌سام، قسمتی از تزیینات گچ‌بری آشکار شده است، در این مقاله ضمن معرفی این گچ‌بری‌ها به بررسی ویژگی‌های فنی و مقایسه تطبیقی نقوش به‌کار رفته در آن‌ها پرداخته خواهد شد. معرفی این تزیینات ضمن آنکه از جنبه هنری و نوع نقش‌مایه حائز اهمیت است و نمونه‌های نویافته‌ای از این تزیینات را معرفی می‌کند، می‌تواند در زمینه تاریخ‌گذاری دقیق‌تر بنای قلعه‌سام نیز به‌کار آید. از این رو در این جستار به روش توصیفی-تطبیقی و با استفاده از یافته‌های حاصل از بررسی‌های میدانی و مطالعات کتابخانه‌ای به بررسی جنبه‌های تزیینی و فنی گچ‌بری‌های قلعه‌سام پرداخته می‌شود. این تزیینات به دو روش «دستی یا شکل‌دهی درجا» و «قالبی یا پیش‌ساخته» اجرا شده‌اند و نقوش هندسی و گیاهی نقشمایه اصلی آن‌ها را تشکیل می‌دهد. بررسی و مقایسه این گچ‌بری‌ها نشان می‌دهد ضمن آنکه در این تزیینات رد و نشان سنت‌های هنری دوره ساسانی دیده می‌شود، اما از نظر نحوه ترکیب‌بندی نقوش، نوع نقشمایه و شیوه اجرای آن‌ها شباهت‌های بسیار نزدیکی با نمونه‌های سده‌های آغازین اسلامی به‌خصوص نمونه‌های دوره عباسی دارند.

کلیدواژگان: بنای قلعه‌سام، تزیینات گچ‌بری، دوره ساسانی، سده‌های آغازین اسلامی.

ارجاع به مقاله: میری، فرشاد و

یوسف‌وند، یونس، (۱۴۰۴)،

«معرفی و تحلیل گچ‌بری‌های

مکشوفه از بنای قلعه‌سام (هلیلان-

ایلام)»، پژوهش‌های باستان‌شناسی

زاگرس، ۲(۱)، ۱۲۸-۱۴۷.

مقدمه

یکی از عناصر مهم در تزئین بناهای ساسانی استفاده از گچ‌بری است. شواهد استفاده از گچ‌بری به شکل نقوش حیوانی، انسانی، گیاهی، هندسی و نمادین در بیشتر بناهای فاخر و همچنین سازه‌های مذهبی (آتشکده‌ها) این دوره مشاهده می‌شود. در واقع گچ‌بری به‌عنوان تزئین اصلی در آرایش بناهای دوره ساسانی به‌ویژه از نیمه دوم این سلسله مطرح می‌شود. در نتیجه مطالعات باستان‌شناختی در محوطه‌های مهم ساسانی ناحیه زاگرس مرکزی شواهد جالب توجهی از این نقشمایه تزئیناتی به‌دست آمده است. محوطه قلعه‌سام واقع در هلیلان استان ایلام، یکی از آثار شاخص معماری زاگرس مرکزی به‌شمار می‌رود که در جریان بازدیدهای میدانی (یوسفوند و میری، ۱۴۰۰) شواهدی از گچ‌بری در آن گزارش شده است. آشکارسازی این گچ‌بری‌ها نتیجه حفاری‌های غیرمجازی است که در مقابل ورودی فضای گنبددار مجموعه سام انجام گرفته است. آن‌گونه که شواهد موجود نشان می‌دهد گچ‌بری‌های آشکار شده تنها بخش اندکی از تزئیناتی به‌شمار می‌روند که در دو سوی ورودی سازه مذکور به‌کار رفته‌اند و قسمت اعظم آن‌ها در زیر حجم انبوه آوار ساختمانی مدفون شده‌اند. علاوه بر نمونه‌های مزبور، در سطح محوطه نیز چند تکه از قطعات شکسته گچ‌بری روی ستون/نیم‌ستون؟ یافت شده است. موارد یافت شده شامل نقشمایه‌های گیاهی و هندسی می‌شود که در داخل کادرهای مربع و مستطیل و به دو شیوه قالب‌گیری و درجا اجراء شده‌اند. در پژوهش حاضر تلاش بر آن است تا ضمن معرفی و توصیف این گچ‌بری‌ها، با استفاده از مقایسه تطبیقی به درک درستی از تاریخ نسبی اجرای آن‌ها دست یابیم.

پرسش پژوهش: با توجه به موضوع حاضر، این مقاله به دنبال بررسی و پاسخ به این پرسش‌ها است: بازه زمانی اجرای گچ‌بری‌های مکشوفه از بنای قلعه‌سام به چه دوره/هایی برمی‌گردد؟ و انواع نقش‌مایه‌ها و شیوه‌های اجرای آن‌ها چگونه بوده است؟

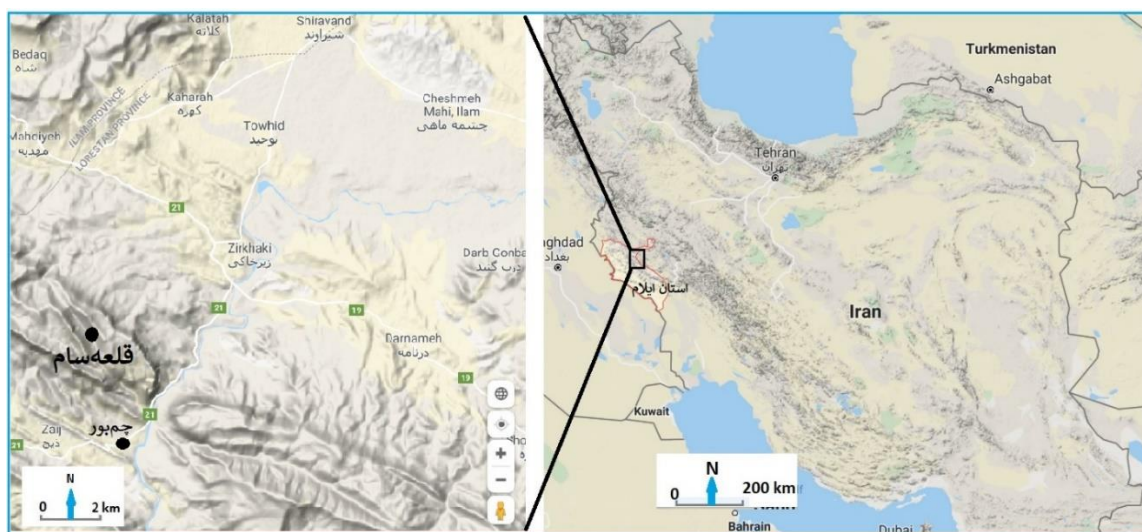
روش پژوهش: این پژوهش به‌روش توصیفی-تطبیقی و با بهره‌گیری از مشاهدات میدانی و مطالعات اسنادی انجام گرفته است. در این راستا، ابتدا ضمن بازدید میدانی محوطه، گچ‌بری‌های مکشوفه عکس‌برداری و طراحی شدند و مشخصات فنی و تزئیناتی آن‌ها به‌دقت ثبت و ضبط گردید؛ در ادامه برای مشخص نمودن بازه زمانی، نوع نقشمایه‌ها و شیوه طراحی آن‌ها به مقایسه نمونه‌های به‌دست‌آمده با نمونه‌های مشابه از سایر بناها اقدام شد.

پیشینه پژوهش

عمده پژوهش‌ها و مطالعات صورت گرفته در مورد مجموعه قلعه‌سام به معرفی بقایای معماری، مواد فرهنگی پراکنده در سطح و گاهنگاری آن اختصاص داشته، و از گچ‌بری‌های محوطه ذکری به میان نیامده است (Demorgan, 1894:360؛ افشارسیستانی، ۱۳۷۲: ۲۴۷؛ پیرانی، ۱۳۸۱: ۱۵-۱؛ محمودیان، ۱۳۸۳: ۷۲-۷۵؛ کابلی، ۱۳۹۴: ۱۷۹-۱۷۴). دلیل اصلی این امر به پنهان بودن گچ‌بری‌ها در زیر توده‌های خاک و نخاله و در نتیجه عدم اطلاع پژوهش‌گران پیش‌گفته از وجود آن‌ها برمی‌گردد. نخستین بار در خلال بازدید نگارندگان در پاییز ۱۳۹۸ شمسی شواهدی از قطعات گچ‌بری پراکنده بر سطح محوطه مشاهده گردید که همین سرنخ باعث ترغیب به جستجوی بیشتر در میان خرابه‌ها و کشف نمونه‌های بیشتر شد. نتایج این کشف به‌صورت مختصر در مقاله‌ای که به معماری، گاهنگاری و کاربری محوطه اختصاص دارد، آورده شده است (یوسفوند و میری، ۱۴۰۰). با این وجود، اهمیت فنی و زیبایی‌شناختی گچ‌بری‌های یافت‌شده ضرورت مطالعه‌ای مفصل‌تری در مورد آن‌ها را ایجاب می‌کند که در ادامه پژوهش حاضر به آن پرداخته می‌شود.

موقعیت جغرافیایی قلعه‌سام

بنای موسوم به قلعه‌سام در فاصله چهار کیلومتری (به خط مستقیم) شمال‌غرب روستای چم‌پور فرخیوند از توابع بخش هلیلان شهرستان شیروان در استان ایلام و در مختصات جغرافیایی $N:47^{\circ}00'33.8''$ و $E:33^{\circ}39'16.2''$ قرار دارد. بنا در مجاورت چشمه‌ای کوچک و بر رأس دیواره‌های تنگه‌ای که از سه طرف بوسیله قله‌های کوه سام احاطه شده، شکل گرفته است (شکل ۱). رودخانه سیمره و جاده ارتباطی هلیلان - ایلام در پایین دست محوطه واقع شده‌اند. راه دسترسی به مجموعه در دو کیلومتری شمال روستای چم‌پور از جاده‌ی آسفالت هلیلان به ایلام جدا می‌شود و پس از بالا رفتن از مسیری پر پیچ و خم با شیب تند در دامنه کوه سام به طول چهار کیلومتر به بنا می‌رسد (یوسفوند و میری، ۱۴۰۰: ۳۱۳).

شکل ۱. موقعیت بنای قلعه‌سام. تنظیم و جانمایی از نگارندگان

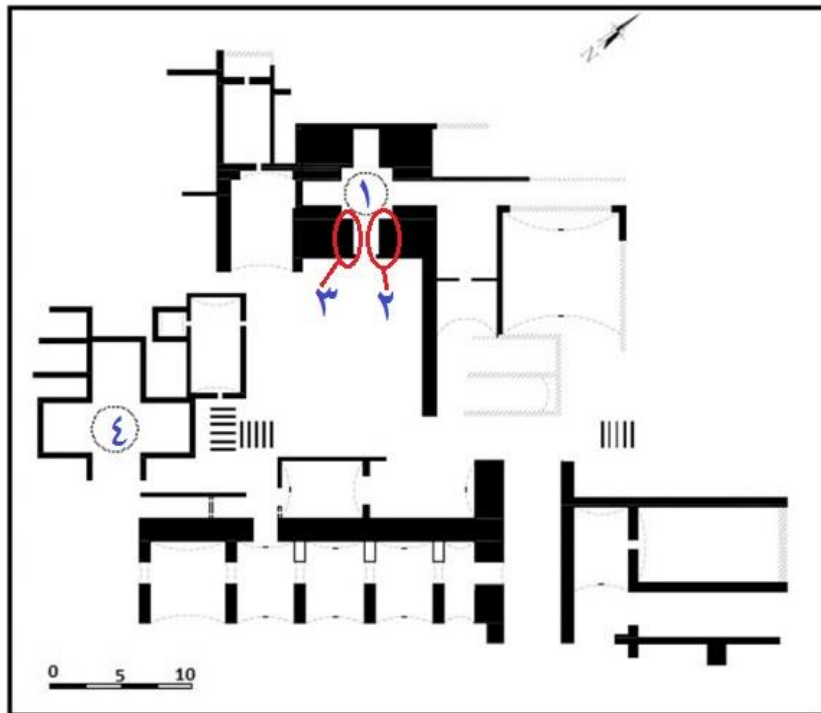
نگاهی اجمالی به مجموعه قلعه سام

مجموعه موسوم به «قلعه‌سام» از بخش‌ها و فضاهای متعددی تشکیل شده است که هرکدام نقش و کارکرد ویژه خود را در بافت مجموعه داشته‌اند. قسمت‌های اصلی مجموعه شامل یک بخش امنیتی/دفاعی و قسمت مسکونی/تشریفاتی (شکل ۲ و ۳) است که با وجود فاصله از هم، یک مجموعه به هم پیوسته را شکل می‌دهند. دژ/قلعه بر سطح یک صخره‌ی منفرد و در بالادست بخش مسکونی شکل گرفته است. این بخش از محوطه، فضاهای متعددی را در بر می‌گیرد که بیشتر آن‌ها تخریب شده‌اند و تنها تعداد کمی از فضاهای داخلی به همراه دو برج مدور توپر و شکلی (واقع در ضلع غربی دژ) از وضعیت حفاظتی مناسبی برخوردارند. تمامی فضاهای دژ با استفاده از مصالح گچ و لاشه‌سنگ ساخته شده‌اند. آن‌گونه که از بقایای برج‌ها قابل استنباط است، از پوشش گهواره‌ای برای بام‌بندی فضاها استفاده شده است. بخش مسکونی محوطه در پایین‌دست دژ قرار دارد و تمامی فضاهای آن با ترکیب لاشه‌سنگ و ملاط گچ برپا شده‌اند. فضاهای معماری این بخش از مجموعه به پیروی از عوارض طبیعی، در دو سطح ارتفاعی سازماندهی شده‌اند، که هر کدام فضاهای مختلفی را شامل می‌شوند. ارتباط بین آن‌ها از طریق پلکانی واقع در ضلع جنوبی محوطه امکان‌پذیر است. بیشتر فضاهای این بخش از محوطه با تاق‌های گهواره‌ای از نوع بیز کند مسقف شده‌اند. این محدوده فضای معماری با ابعاد و اندازه‌های مختلف را در برمی‌گیرد که تعیین کارکرد دقیق هر یک از آن‌ها نیازمند کاوش‌های باستان‌شناختی است. از ساختارهای مهم و قابل ذکر مجموعه‌ی موسوم به «مسکونی/تشریفاتی» می‌توان از یک فضای گنبددار با نقشه چلیپایی در ضلع غربی و سازه‌ای چلیپایی شکل واقع در

غرب آن نام برد. سازه گنبددار از ترکیب یک مربع مرکزی به مساحت ۳۰ متر با تورفتگی‌هایی به عرض ۳/۶۰ و عمق ۲/۲۰ متر سازمان یافته است. با وجود مخاطرات و عوامل طبیعی و انسانی متعدد، هنوز بخش‌هایی از گنبد سالم باقی مانده است. گنبد با استفاده از فلیپوش‌های بزرگ و عریض بر جرزهایی به ضخامت ۲۲۰ سانتی‌متر استوار شده است. شیوه اجرای آن به صورت دورچین و از روی هم قرار گرفتن پنج لایه گچ و لاشه‌سنگ انجام گرفته است. به دلیل انباشت آوار در کف بنا ارتفاع دقیق گنبد مشخص نیست. ورودی اصلی آن در ضلع شرقی قرار دارد. همان‌طور که پیشتر ذکر آن رفت، نمای ورودی سازه را با استفاده از گچ‌بری تزیین کرده‌اند (یوسفوند و میری، ۱۴۰۰).

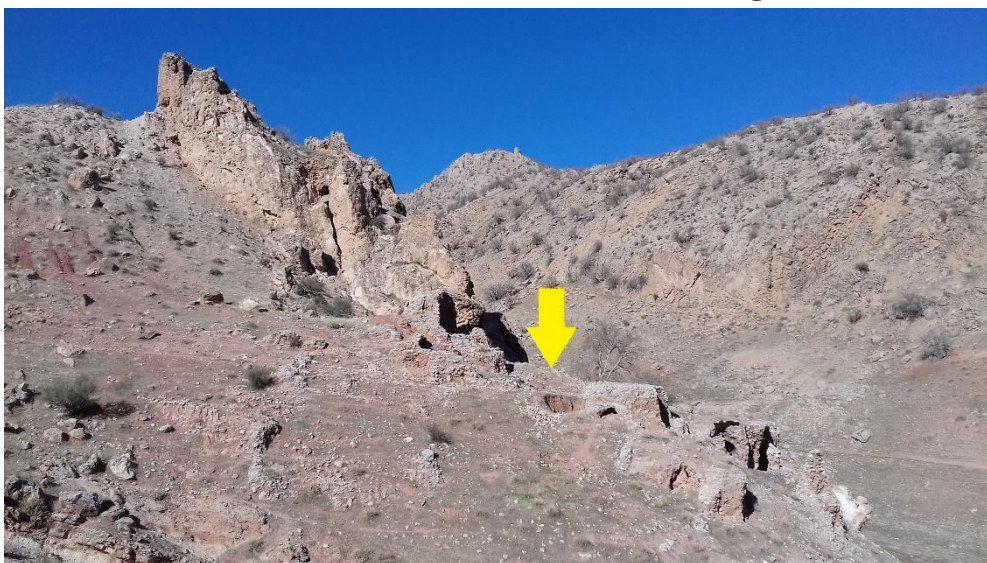
شکل ۲. نمای کلی از محوطه قلعه سام. منبع: نگارندگان.

شکل ۳. نقشه بخش مسکونی محوطه قلعه‌سام: ۱. تالار گنبددار. ۲. ازاره شمالی تالار گنبددار (محل گچ‌بری‌ها). ۳. ازاره جنوبی تالار گنبددار (محل گچ‌بری‌ها). ۴. فضای چلیپایی. منبع: نگارندگان

توصیف و معرفی گچ‌بری‌های قلعه‌سام

گچ‌بری‌های قلعه‌سام شامل قطعات پراکنده در سطح و نمونه‌های اجرا شده در بدنه دیواره‌ها می‌شود. نمونه‌های برج، ازاره‌های دو طرف درگاه ورودی فضای گنبددار را تزیین کرده‌اند (شکل ۴). ازاره جنوبی تقریباً در زیر آوار مدفون و تنها بخش کوچکی از آن به طول و ارتفاع حدود ۳۰ سانتی‌متر نمایان است (شکل ۵). از شواهد قابل مشاهده می‌توان نقش‌مایه گیاهی و هندسی را تشخیص داد. در اینجا نقوش گیاهی را در داخل کادرهای هندسی دایره‌ای اجرا کرده‌اند که این کادرهای کوچک به‌نوبه خود در داخل یک قاب‌بند بزرگ‌تر و احتمالاً چهارگوش قرار می‌گیرند. در حاشیه قاب‌بند اصلی، نقوش هندسی به‌شکل تزیینات قاشقی دیده می‌شود. موضوع نقوش گیاهی به‌کار رفته در داخل کادربندها، مربوط به برگ درختانی است که جزئیات آن‌ها مشخص نیست.

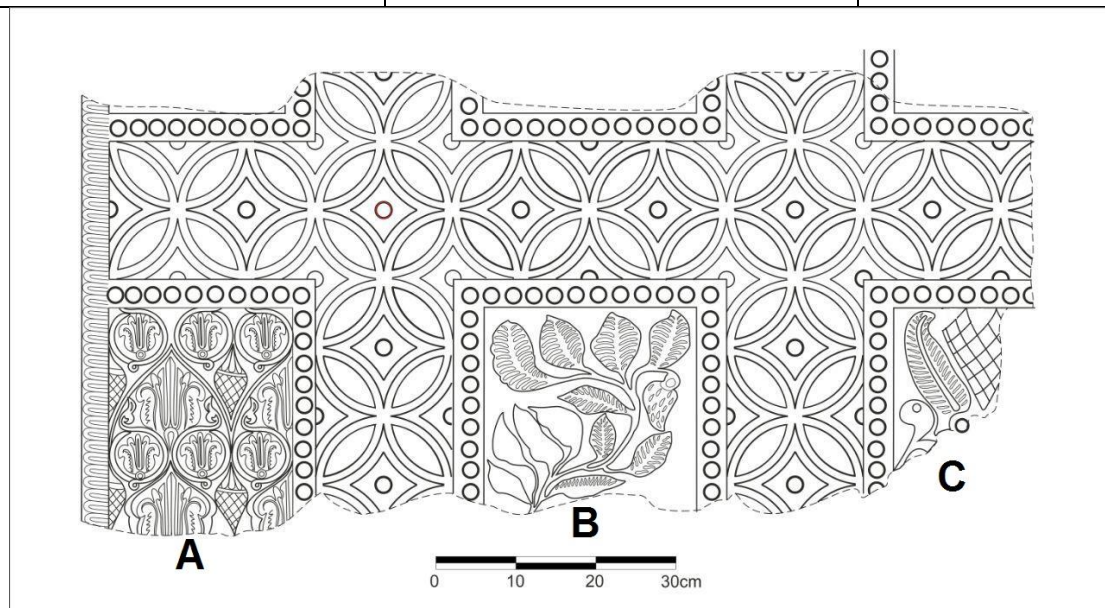
شکل ۴. محل بدست آمدن گچ‌بری‌ها در فضای جلوی فضای گنبددار. دید از جنوب، منبع: نگارندگان.

شکل ۵. گچ‌بری ازاره جنوبی ورودی تالار گنبددار محوطه قلعه‌سام. منبع: نگارندگان.

برخلاف ازاره جنوبی، تزیینات ازاره شمالی با جزئیات دقیق‌تر و در ابعاد و اندازه بزرگ‌تری قابل مشاهده است. قسمت نمایان ازاره شمالی یک قاب مستطیلی به‌طول ۱۲۰ و ارتفاع ۵۰ سانتی‌متر را شامل می‌شود که در سه بخش کادربندی شده است (شکل ۶). نقش‌مایه اصلی به‌کار رفته در داخل قاب‌بندها را نقوش گیاهی تشکیل می‌دهد که به

سه بخش تقسیم می‌شوند؛ نقش‌مایه گیاهی کادربند A را پیچک‌ها و میوه‌ی کاج تشکیل می‌دهد که در داخل یک قاب‌بند مربع‌شکل قرار دارند که حاشیه آن با ردیفی از دایره‌های توخالی تزیین شده است. پیچک‌ها دو ردیف سه‌تایی را شامل می‌شوند که در بالا و میانه قاب‌بند قرار گرفته‌اند و در داخل دایره‌های کوچک اجراء شده‌اند (شکل ۶ و ۷). فضای خالی بین این ردیف‌ها بوسیله یک پیچک بزرگ در مرکز فضا، پیچک کوچک‌تری در سمت راست و دو میوه آویزان درخت کاج پر شده است. پیچک مرکزی در داخل یک بیضی نوک‌تیز قرار دارد. این نقش‌مایه عیناً در قسمت پایین قاب‌بند نیز تکرار شده است. موضوع نقش‌مایه گیاهی کادربند B، درختی است از راسته پهن‌برگ‌ها (شبیه درخت انجیر) که بر یکی از شاخه‌های آن میوه‌ای آویزان شده است. تعداد برگ‌های این درخت به ۱۲ عدد می‌رسد که در داخل یک قاب مربع‌شکل با حاشیه‌بندی دایره‌های توخالی اجرا شده است (شکل ۶ و ۷). قاب‌بند C را نیز یک نقش گیاهی تزیین کرده است که بخش سمت راست آن تخریب شده است. به دلیل تخریب این بخش از گچ‌بری و مدفون بودن ادامه تزیینات در زیر آوار، تشخیص نوع نقش‌مایه گیاه به کار رفته و جزئیات دقیق آن مشکل است. در سمت چپ آن برگ‌ها از یک نوع درخت و یا گیاه قرار دارد که در مرکز آن میوه‌ای شبیه به میوه درخت کاج و یا کنگر دیده می‌شود.

شکل ۶. طرح و تصویر گچ‌بری‌های ازاره شمالی ورودی تالار گنبددار. منبع: نگارندگان.

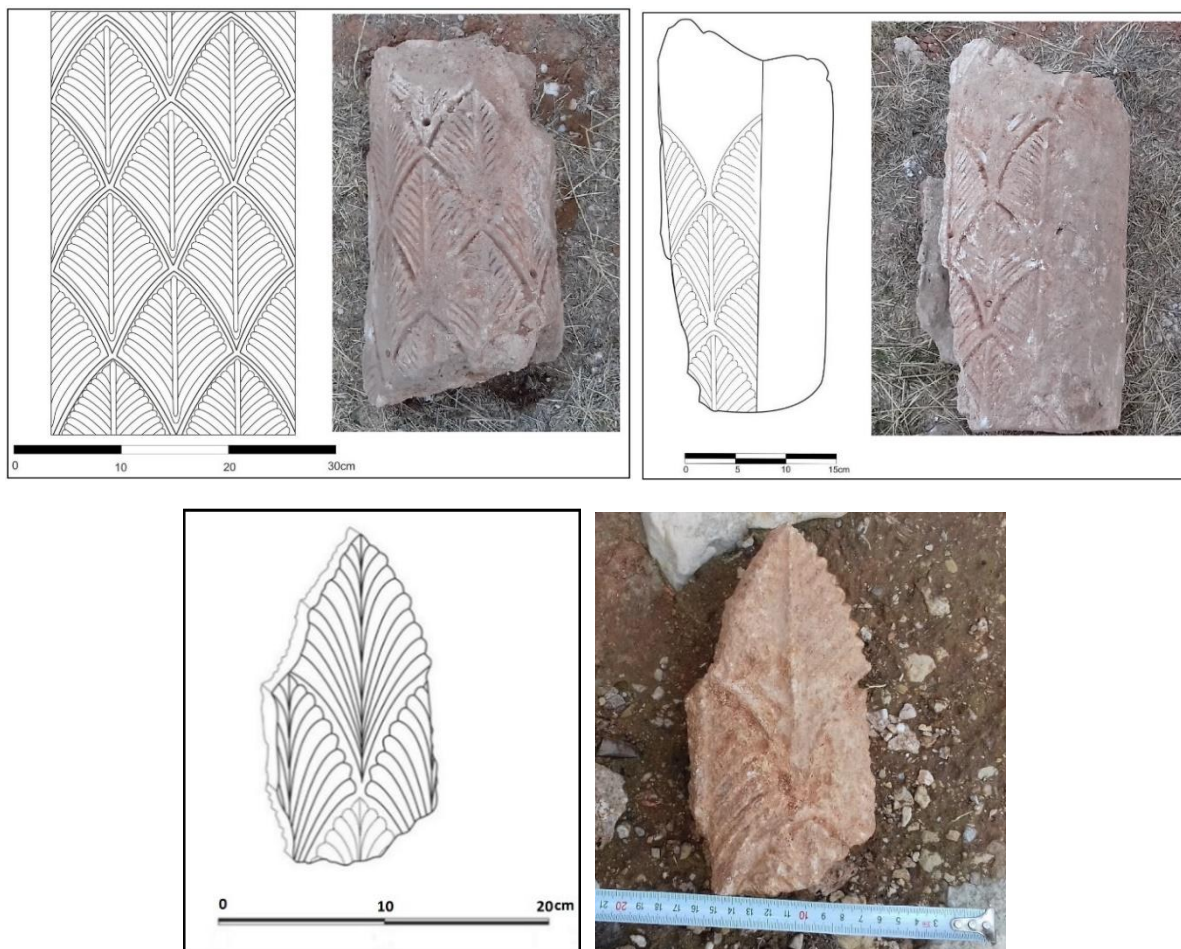
شکل ۷. نمای نزدیک نقوش قاب‌بند A (سمت چپ) و قاب‌بند B (سمت راست) از ازاره شمالی بنای گنبددار قلعه‌سام. منبع: نگارندگان.

در گچ‌بری‌های بنای قلعه‌سام علاوه بر نقوش گیاهی، از عناصر هندسی به‌خوبی استفاده شده است. این عناصر در گونه‌ها و اشکال مختلفی به‌کار گرفته شده‌اند، می‌توان مهم‌ترین کاربرد این اشکال را برای مشخص کردن چهارچوب نقوش و پرکردن فضای خالی بین قاب‌بندها دانست. نقوش هندسی به‌صورت منحنی و صاف کار شده‌اند که متشکل از دایره‌ها، مربع و یا اشکال هندسی زاویه‌دار است. چهارچوب اصلی تزیینات گچ‌بری بوسیله قاب مستطیلی بزرگی مشخص شده است که حاشیه آن بوسیله نقوشی شبیه به تزیینات قاشقی مزین شده است. در داخل این قاب بزرگ، تعدادی قاب مربع‌شکل قرار دارد که نقش‌مایه‌های گیاهی در داخل آن‌ها طراحی شده است و با زنجیره‌ای از دایره‌های توخالی/قرص حاشیه‌بندی شده‌اند. از این تزیینات قرصی شکل در داخل قاب‌بند A برای حاشیه‌بندی نقوش گیاهی استفاده شده است. هم‌چنین در داخل این قاب‌بند، خطوطی شبیه به مثلث دیده می‌شود که در فضای داخلی آن نقش‌مایه گیاهان پیچک به‌کار گرفته شده است. اما آنچه که کاربری نقوش هندسی را در گچ‌بری ازاره شمالی بیشتر نمایان می‌کند، دایره‌های متقاطع و به‌هم پیوسته‌ای است که فضای خالی بین قاب‌بندها را پر کرده‌اند. دایره‌ها به‌گونه‌ای به‌هم وصل شده و همدیگر را قطع کرده‌اند که ضمن آنکه هر یک از آن‌ها یک دایره‌ی مجزا را نشان می‌دهد، در ترکیب با دوایر مجاور یک گل چهار پر را تشکیل می‌دهند. بخش مرکزی هر یک از دایره‌ها یک لوزی نوک‌تیز را ایجاد کرده که در مرکز آن یک دایره توخالی/دانه مروارید قرار گرفته است (شکل ۶ و ۸).

شکل ۸. نمای نزدیک نقوش هندسی گچ‌بری‌های قلعه سام. منبع: نگارندگان.

علاوه بر نمونه‌های برج‌ها که در بالا ذکر آنها گذشت، در بازدید نگارندگان از سطح محوطه قلعه‌سام، سه قطعه گچ‌بری مجزا و شکسته نیز به دست آمد. با توجه به شکل ظاهری این قطعات، احتمالاً مربوط به نیم‌ستون‌های تزیینی بوده‌اند. این قطعات شکسته دارای ابعاد و اندازه‌های مختلفی هستند (شکل ۹). میانگین قطر دو نمونه بزرگ‌تر به حدود ۴۰ سانتی‌متر می‌رسد. سطح داخلی نمونه‌های فوق کاملاً صاف و بدون نقش و نگار، و سطح بیرونی آن‌ها با نقوش هندسی تزیین شده است. تمام سطح رویی این قطعات را با استفاده از برگ کنگر تزیین کرده‌اند که این نقش به‌طور پیوسته تکرار شده است. برای مشخص کردن نقوش برگ کنگر از کادرهای لوزی‌شکل استفاده شده است تا مانع از تداخل نقوش در داخل یکدیگر شود. بر سطح یکی از نمونه‌ها سوراخ‌های مدور کوچک و عمیقی دیده می‌شود. این سوراخ‌ها احتمالاً برای تثبیت این قطعات در محل مورد نظر کاربرد داشته‌اند.

شکل ۹. طرح و تصویر قطعات گچ‌بری قلعه‌سام با نقش برگ کنگر. منبع: نگارندگان

شیوه شکل‌دهی و اجرای تزیینات گچ‌بری

به‌طور کلی برای اجرای تزیینات گچ‌بری از دو شیوه استفاده می‌شود؛ یکی روش «شکل‌دهی درجا» یا «کنده‌کاری با دست» است و روش دوم «استفاده از روش قالب‌گیری» است. بررسی تزیینات گچ‌بری قلعه‌سام نشان می‌دهد که برای شکل‌دهی و اجرای این تزیینات از هر دوی این روش‌ها استفاده شده است. از مطالعات انجام شده مشخص است که در روش اول این‌گونه عمل می‌شده که پس از اجرای خمیر گچ بر سطوح اجزای معماری موردنظر و سپری شدن زمان لازم برای گیرش گچ در حد مناسب، هنرمند اقدام به شکل دادن آن می‌کرد (صالحی‌کاخکی و اصلانی، ۱۳۹۰: ۹۴). در این روش معمولاً گچ زنده را روی محل مورد نظر می‌مالیده و تا زمانی که خشک و سفت نشده به آن نقش

می‌داده‌اند (شکل ۵)، سپس ماده‌ای شیرین‌رنگ و چسبنده را روی آن می‌پاشیدند تا نقش کاملاً خود را نشان دهد. پس از اینکه فرم‌ها پرداخت شد و طرح‌ها جلوه کرد، با ابزارهای مناسب، زواید اطراف نقش‌مایه‌ها و عناصر تزئینی را برمی‌داشتند. طرح‌های منحصر به فرد و جزییات طرح‌هایی را که نیاز به ریزه‌کاری‌های بیشتری داشته‌اند با این روش اجرا کرده‌اند.

روش قالبی معمولاً برای ایجاد طرح‌هایی که تعداد زیادی از آن‌ها نیاز بوده و به دفعات تکرار می‌شده‌اند، کاربرد داشته است. در نمونه‌های قالبی قلعه‌سام از قالب‌های پیش‌ساخته استفاده شده است؛ به این صورت که تعدادی از قطعات را در قالب شکل داده‌اند و سپس آن‌ها را به محل موردنظر منتقل کرده و به روش‌های مختلفی در محل خود نصب می‌کردند. با توجه به رد سوراخ‌های مدور روی نمونه‌های قلعه‌سام، از میخ‌های چوبی یا فلزی برای نصب آن‌ها در محل مورد نظر استفاده می‌شد (شکل ۱۰).

شکل ۱۰. سوراخ‌های روی گچ‌بری‌های قلعه‌سام جهت نصب روی دیوار. منبع: نگارندگان

تاریخ‌گذاری پیشنهادی گچ‌بری‌ها

برای ارائه گاهنگاری نسبی یافته‌های گچ‌بری بنای قلعه‌سام می‌توان از مقایسه تطبیقی نمونه‌های به‌دست آمده، نوع نقوش به‌کار رفته، نحوه ترکیب‌بندی نقوش و همچنین شیوه‌های اجرای آن‌ها بهره برد. نقوش به‌کار رفته در گچ‌بری‌های قلعه‌سام نقوش گیاهی و هندسی است و تاکنون در بین این تزئینات نقوش انسانی و حیوانی بدست نیامده است. بسیاری از نقوش گیاهی و هندسی که ساختار اصلی تزئینات گچ‌بری قلعه‌سام را تشکیل می‌دهند ریشه در دوره ساسانی دارند و در گچ‌بری‌های این دوره نمونه‌های مشابه آن‌ها دیده می‌شود. یکی از نکات قابل توجه تزئینات قلعه‌سام، قاب‌های گچ‌بری با اشکال هندسی گوناگون و با نقش‌مایه‌های متنوع گیاهی است. استفاده از قاب‌های تزئینی در دوره ساسانی متداول بوده که نمونه‌هایی از آن‌ها از بیشاپور، نظام‌آباد و تیسفون گزارش شده است (Kroger, 1982: 91). همچنین استفاده از این قاب‌ها برای مشخص کردن چهارچوب نقوش در دوران اسلامی نیز ادامه یافته است که نمونه‌های آن در بین گچ‌بری‌های سامرا، نُه گنبد بلخ، مسجد جامع نایین، گچ‌بری‌های شهر سیمره، گچ‌بری‌های مسجد عباسی اصفهان به‌دست آمده است (جدول ۱). این قاب‌ها به‌اشکال مختلفی از جمله مربع، دایره، لوزی، بیضی و مستطیل تقسیم می‌شوند. در قلعه‌سام محل اتصال این تزئینات در سطوح آزاره‌های دو طرف درگاه ورودی بوده است. نقوش اصلی قاب‌بند A در آزاره شمالی مشتمل بر ترکیبی از ردیف‌های پیچک و میوه درخت کاج است. از لحاظ ترکیب‌بندی و مضمون نقش‌مایه این قاب‌بند، می‌توان آن را با اندک تغییراتی در جزییات با قطعه یافت شده از محوطه نظام‌آباد ری (کروگر، ۱۳۹۶: ۲۳۸، شکل ۹۲) که توسط هرتسفلد به قرن ۶ میلادی تاریخ‌گذاری

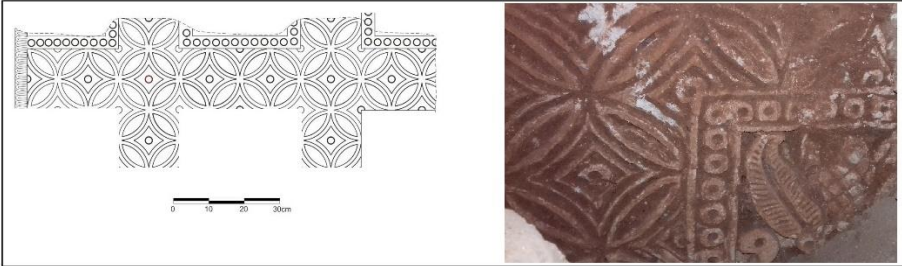

شده است، مشابه دانست (شکل ۱۱). استفاده از نقش‌مایه درختان پیچک روی قاب‌بند دیگری از همین محوطه دیده می‌شود (همان، ۲۳۹، شکل ۹۳).

جدول ۱. جدول مقایسه‌ای نحوه ترکیب‌بندی نقوش هندسی و گیاهی گچ‌بری‌های قلعه‌سام. مأخذ: نگارندگان

			نمونه‌های قلعه‌سام
نمونه‌های دوران اسلامی			
نمونه از مسجد جامع نایین	نمونه از شهر سامرا	نمونه از شهر سامرا	
نمونه‌هایی از شهر سیمره			

در گچ‌بری‌های قلعه‌سام فضای خالی بین قاب‌بندها بوسیله ترکیبی از نقوش دایره‌های متقاطع پر شده است. نمونه‌های مشابه این نقش در بین گچ‌بری‌های مکشوفه از محوطه‌های ساسانی مانند کیش (Pope, 2008)، نظام‌آباد ری (کروگر، ۱۳۹۶: ۲۳۴؛ شکل ۸۹ و ۹۰)، کوه خواجه سیستان (Kroger, 2017: 344)، و روی یکی از ساقه‌ستون‌های تالار بنای اصلی قلعه گوری راموند واقع در حوضه سد سیمره (حسن‌پور، ۱۳۸۹؛ حسن‌پور، ۱۳۹۴: ۲۷۴؛ لوح ۲ و ۱)، گزارش شده است (جدول ۲). علاوه بر نمونه‌های ساسانی، نمونه‌های مشابه این نقش در بازه زمانی سده‌های آغازین اسلامی و در مسجد جامع اصفهان و در دیوار سمت قبله آن مشاهده شده است (Scerrato, 1977؛ Corsi, Luigi, 2017)؛ تاریخ این گچ‌بری‌ها به اوایل دوره عباسی برمی‌گردد. این قطعه با ترکیبی از نقوش گیاهی، دایره‌های متقاطع، قاب‌بند مستطیلی بزرگ و قاب‌بندهای چهارگوش کوچک در داخل آن و دایره‌های توخالی تزیین شده است. نمونه قلعه‌سام در حالت کلی از حیث برخی نقش‌مایه‌ها مانند قاب‌بندها، حاشیه‌بندی دایره‌های توخالی، دایره‌های متقاطع، بعضی نقوش گیاهی و شیوه‌ی نمایش تعدادی از نقوش گیاهی در داخل دایره‌های کوچک، ارتباط و شباهت بسیار نزدیکی با نمونه گچ‌بری‌های مسجد جامع اصفهان دارد.

جدول ۲. مقایسه نقوش هندسی (دایره‌های متقاطع) قلعه‌سام با نمونه‌های دوره ساسانی و دوران اسلامی. منبع: نگارندگان.

	<p>نمونه قلعه‌سام</p>		
			<p>نمونه‌های ساسانی</p>
<p>منبع: حسن پور، ۱۳۸۹؛ حسن پور، ۱۳۹۴: ۲۷۴ لوح ۲ا</p>		<p>منبع: کروگر، ۱۳۹۶: ۲۳۴ شکل ۸۹ و ۹۰</p>	
			<p>نمونه مسجد عباسی اصفهان</p>
<p>منبع: Luigi Corsi, 2017: 94</p>			

بر بقایای نیم‌ستون‌های گچی یافت‌شده از قلعه‌سام، تزیینات گچ‌بری با نقش برگ کنگر دیده می‌شود که با تکرار این نقش تمام سطح رویی این قطعات را تزیین کرده‌اند (شکل ۹). نقش برگ کنگر از ویژگی‌های بارز گچ‌بری‌های دوره ساسانی محسوب می‌شود که نمونه‌هایی از این طرح از کاوش‌های قلعه یزدگرد کرمانشاه و چال ترخان ری (Tompson, 1976: plate 12. Fig. 2, plate 15. Fig. 4) یافت شده است. نقشمایه مزبور هم‌چنین در برخی از گچ‌بری‌های متعلق به بناهای صدر اسلام مانند نمونه‌های شهر باستانی صیمره/دره‌شهر (لک‌پور، ۱۳۸۹) مشاهده می‌شود.

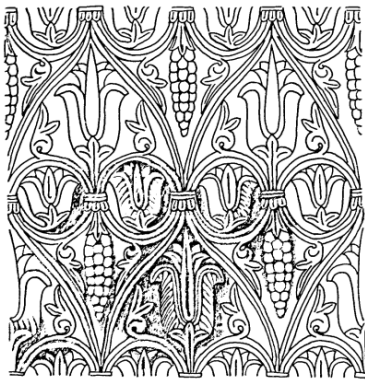

Abb. 92 Wandfeld 253-4 (unter Verwendung einer Skizze Herzfelds)

شکل ۱۱. نقش تکرار برگ مو و خوشه انگور. سمت راست نمونه قلعه‌سام و سمت چپ نمونه دوره ساسانی از نظام‌آباد ری

بر مبنای مقایسات فوق می‌توان گفت که نقشمایه‌های هندسی و گیاهی به‌کار رفته در گچ‌بری‌های قلعه‌سام ریشه در هنر دوره ساسانی دارند، نقوش به‌کار رفته برای تزئین این گچ‌بری‌ها در بین گچ‌بری‌های دوره ساسانی به‌کرات دیده می‌شود، تفاوت اساسی بین این دو نبود نقوش انسانی و حیوانی در بین گچ‌بری‌های قلعه سام است. از سوی دیگر، به‌لحاظ شیوه اجرا و نحوه ترکیب‌بندی این گچ‌بری‌ها دارای اشتراکات بسیار نزدیکی با گچ‌بری‌های سده‌های آغازین اسلامی به‌ویژه نمونه‌های دوره عباسی و سبک سامرا هستند (شکل ۱۲ و ۱۳ و ۱۴). از نظر شیوه اجرا ویژگی‌هایی هم‌چون عمق کم نقوش، استفاده از قالب، ظرافت و کوچکی نقوش برگ‌ها، نمایش رگ‌برگ‌ها و حفره‌های گرد تو خالی روی برگ این گچ‌بری‌ها را به‌نمونه‌های سده‌های آغازین اسلامی نزدیک می‌کند. از نظر نوع نقشمایه، استفاده زیاد از نقوش گیاهی همانند برگ مو و خوشه انگور، برگ کنگر و نقوش هندسی همانند دایره‌های توخالی متوالی مشابه نمونه‌های سده‌های آغازین اسلامی هستند.

تصویر ۱۲. نمونه گچ‌بری سامرا. منبع: سایت یونسکو

شکل ۱۳. نمونه گچبری مسجد دوره عباسی اصفهان (سمت راست) (Luigi Corsi, 2017: 94)، و نمونه از شهر رقه (سمت چپ)

شکل ۱۴. نمونه گچبری مسجد دوره عباسی اصفهان (Luigi Corsi, 2017: 94)

تاریخی که دیگر شواهد باستان‌شناختی محوطه قلعه‌سام مانند بقایای معماری و سفال‌های پراکنده در سطح محوطه ارائه می‌دهند تا حدود زیادی با تاریخ پیشنهادی گچ‌بری‌ها هم‌خوانی دارد؛ بخش مسکونی قلعه‌سام از تعدادی فضای مرتبط به هم ساخته شده است که با استفاده از چندین شیوه بام‌بندی شده‌اند. نخستین و عمومی‌ترین شیوه پوشش سقف فضاهای این محوطه، پوشش گهواره‌ای از نوع بیز کند است (شکل ۱۵). این شیوه سقف‌بندی از ویژگی‌های بارز معماری دوره ساسانی است که در بیشتر بناهای مهم و شناخته شده این دوره مانند کاخ خسرو در تیسفون (Lacoste, 1954: 202)، قلعه‌دختر فیروزآباد (Huff, 1971: 243)، کاخ اردشیر در فیروزآباد (Reuther, 1938: 501) و تخت‌سلیمان (Nauman, 1974: 276)، به کار رفته است.

شکل ۱۵. نمونه‌ای از تاق‌های مازهدار با چفد بیز کند به کار رفته در پوشش فضاهای قلعه‌سام (سمت راست). استفاده از ترکیب تاق و نیم‌گنبد در پوشش فضاهای قلعه‌سام. (سمت چپ) منبع: نگارندگان

یکی دیگر از تکینک‌های تاق‌زنی در بنای قلعه‌سام، ترکیبی از نیم‌گنبد و تاق گهواره‌ای است (شکل ۱۵). استفاده از نیم‌گنبد به تنهایی در سقف طاقچه‌های قصر ساسانی بیشاپور (Ghirshman, 1938: 12-19)، تعدادی از فضاهای بنای سروستان فارس (بیر، ۱۳۸۵: ۶۸؛ بزوال، ۱۳۷۵: ۲۰۲)، و هم‌چنین در برخی از مساجد قرون اولیه اسلامی مانند مسجد فهرج (پیرنیا، ۱۳۴۸) و مسجد جامع اصفهان (Galdieri, 1972) به کار رفته است. از نظر شیوه اجرا، تاق‌های به کار رفته در قلعه‌سام در دو دسته قرار می‌گیرند؛ یکی تاق‌های ساخته شده با قالب یا تویزه و دیگری تاق‌هایی که به روش لاجسبانی و بدون استفاده از قالب اجرا شده‌اند. هر دوی این روش‌ها در معماری دوره ساسانی دیده می‌شود (فرشادجو، ۱۳۶۷: ۲۹۷). گنبد بنای قلعه‌سام به لحاظ شیوه اجرا و نوع گوشه‌سازی (شکل ۱۶)، به گنبد‌های ساسانی در بناهای قلعه‌دختر و کاخ فیروزآباد (Huff, 1971: 223)، شباهت دارد. یافته‌های سفالی محوطه قلعه‌سام نیز مشخصات فنی و ریخت‌شناسی نمونه‌های دوره ساسانی را در بر دارند که هم‌چنان در سده‌های آغازین دوران اسلامی نیز ادامه داشته‌اند (یوسفوند و میری، ۱۴۰۰: ۳۲۴).

شکل ۱۶. بخش باقی مانده از گنبد فضای مرکزی محوطه قلعه‌سام. دید از شمال. منبع: نگارندگان

در بررسی فضاهای معماری بخش مسکونی قلعه‌سام مشخص شد که برخی درگاه‌ها مسدود و فضاها نیز پر شده‌اند، مسدود کردن برخی درگاه‌ها و پر کردن تعدادی از اتاق‌ها در بنای قلعه‌سام می‌تواند به‌طور ضمنی بیانگر وجود

دوره‌های مختلفی از سکونت در این محوطه باشد. با توجه به تمام ویژگی‌های معماری بنا و دیگر یافته‌های فرهنگی محوطه شاید بتوان این تغییرات را این‌گونه تفسیر کرد که احتمالاً در بنای قلعه‌سام با دو دوره ساخت‌وساز و سکونت روبرو هستیم. احتمالاً تاریخی اولیه برپایی بنا مربوط به دوره ساسانی باشد و تغییرات ایجاد شده در ساختار معماری بنا مربوط به استفاده از بنا در سده‌های آغازین اسلامی باشد. احتمالاً برخی تزیینات گچ‌بری در دوره دوم به بنا افزوده شده باشند. با کنار هم قرار دادن تمام شواهد و یافته‌های باستان‌شناختی قلعه‌سام، در حال حاضر می‌توان به‌طور نسبی تاریخ دوره ساسانی تا سده‌های آغازین اسلامی را برای برپایی و استفاده از بنا و به‌تبع آن گچ‌بری‌های مکشوفه از این بنا پیشنهاد کرد.

نتیجه‌گیری

گچ‌بری‌های مکشوفه از بنای قلعه‌سام در دو گروه هندسی و گیاهی قرار می‌گیرند و تاکنون هیچ نمونه گچ‌بری انسانی و حیوانی در بین این تزیینات به‌دست نیامده است. در این گچ‌بری‌ها توجه ویژه‌ای به نقوش گیاهی شده است و ساختار اصلی این تزیینات را شکل می‌دهند. نقشمایه مزبور شامل پیچک‌ها، برگ درخت انجیر، برگ کنگر، برگ مو و میوه درخت کاج است. همه آن‌ها در داخل کادربندهای هندسی به‌کار رفته‌اند. از نقوش هندسی برای مشخص کردن چهارچوب نقوش، حاشیه‌بندی قاب‌بندها و پر کردن فضای خالی بین نقوش اصلی استفاده شده است. تزیینات هندسی به دو دسته نقوش صاف و منحنی تقسیم می‌شوند و نقوشی مانند قاب‌بندهای مربع و مستطیل، دایره‌های متقاطع، بیضی‌های نوک‌تیز، دایره‌های توخالی و دایره‌هایی با نقش درخت پیچک را در بر می‌گیرد. تکرار و تقارن و استفاده از قاب‌های تزیینی در اشکال هندسی از ویژگی‌های بارز گچ‌بری‌های قلعه‌سام است. برای شکل‌دهی و اجرای این تزیینات از روش کنده‌کاری با دست/شکل‌دهی درجا و روش قالبی/پیش‌ساخته استفاده شده است.

برخی از نقش‌مایه‌های به‌کار رفته در گچ‌بری‌های قلعه‌سام مشابه نقوش گچ‌بری‌های مکشوفه از محوطه‌های ساسانی است. از سوی دیگر این تزیینات شباهت‌های بسیار نزدیکی با نمونه‌های مورد استفاده در بناهای سده‌های آغازین اسلامی (مسجد جامع اصفهان و شهر باستانی دره‌شهر) دارند. از جمله این شباهت‌ها می‌توان به الگوی ترکیب‌بندی نقوش هندسی و گیاهی، عمق کم نقوش، استفاده از نقوش گیاهی به‌عنوان نقش مرکزی و بهره‌گیری از نقوش هندسی برای حاشیه‌بندی نقوش میانی اشاره کرد. از دیگر اشتراکات این تزیینات، نبود نقوش انسانی و حیوانی است. هر چند در حال حاضر بخش اندکی از گچ‌بری‌های قلعه‌سام هویدا شده است و شاید در آینده و با انجام کاوش‌های باستان‌شناسی نمونه‌های از نقوش انسانی و حیوانی هم یافت شود. اما بررسی نحوه ترکیب‌بندی بخش‌های نمایان شده، نشان‌دهنده این است که نقوش گیاهی جان‌مایه اصلی این تزیینات محسوب می‌شود و در ترکیب‌بندی آن‌ها فضایی برای نقوش انسانی و حیوانی لحاظ نگردیده است. نکته‌ای که در مورد این گچ‌بری‌ها باید به آن توجه شود اینست که در حال حاضر به‌طور قطع و یقین مشخص نیست که آیا این تزیینات هم‌زمان با تاریخ ساخت بنا اجرا شده‌اند و یا از افزوده‌های دوره‌های بعدی به‌شمار می‌روند. ویژگی‌های کلی این گچ‌بری‌ها در کنار سبک معماری مجموعه قلعه‌سام (طاق‌های گهواره‌ای نوع بیز گند، ترکیب تاق گهواره‌ای و نیم‌گنبد، ترکیب تالار گنبددار چلیپایی و ایوان) و همچنین یافته‌های سفالی پراکنده بر سطح محوطه، بازه زمانی اواخر دوره ساسانی و قرون اولیه اسلامی را برای آن‌ها پیشنهاد می‌دهد. اما نبود نقوش حیوانی و انسانی در میان نمونه‌های شناسایی شده که در بناهای دوره ساسانی الگو و نقش غالب تزیین به‌شمار می‌رود از یک سو، و شباهت‌های بسیار نزدیک این گچ‌بری‌ها با نمونه‌های سده‌های آغازین اسلامی از سوی دیگر، ارتباط احتمالی آن‌ها با تاریخ سده‌های آغازین اسلامی به‌ویژه دوره عباسی را

تقویت می‌کند. امید است با انجام کاوش‌های باستان‌شناسی، ضمن آواربرداری از بخش‌های مختلف بنا، نمونه‌های بیشتری از تزیینات گچ‌بری آشکار شود تا ارائه تاریخ دقیقتر در مورد بنا و تزیینات گچ‌بری آن میسر گردد.

درصد مشارکت نویسندگان

این مقاله حاصل پژوهش میدانی و کتابخانه‌ای نویسندگان بوده که هر یک به نوعی در پیش‌برد آن نقش داشتند. بخش مهمی از کارهای میدانی و کتابخانه‌ای پژوهش حاضر توسط نویسنده اول و بخش دیگر توسط نویسنده دوم صورت گرفته است.

تعارض منافع

ضمن رعایت اخلاق نشر، در این پژوهش هیچ‌گونه تعارض منافع وجود ندارد.

منابع

- افشارفر، ناصر، ۱۳۸۵، هزاره‌های تاریک تاریخ دامغان، موسسه فرهنگی و انتشاراتی پایینه، تهران.
- بزنوال، رولان، ۱۳۷۹، فن‌آوری تاق در خاور کهن، ترجمه سید محسن حبیبی، انتشارات سازمان میراث فرهنگی (پژوهشگاه)، تهران.
- بیر، لئونل، ۱۳۸۵، سروستان (مجموعه معماری ایران از بدو شکل‌گیری تا ظهور اسلام، ترجمه امیرحسین سلطانی کرباس فروش، انتشارات سبحان نور، تهران.
- پوپ، آرتور اپهام، آکرمن، فیلیس، ۱۳۸۷، سیری در هنر ایران، ترجمه نجف دریابندری و دیگران، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.
- پیرنیا، محمدکریم، ۱۳۴۸، مسجد جامع فهرج، مجله باستان‌شناسی و هنر ایران، شماره پنجم، صص ۱۳ - ۱.
- حسن‌پور، عطا، ۱۳۸۹، فصل اول کاوش باستان‌شناختی محوطه باستانی قلعه گوری رماوند (حوزه سد سیمره، بخش کوهنایی، شهرستان کوه‌دشت)، سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان لرستان.
- حسن‌پور، عطا، ۱۳۹۴. «بررسی و مقایسه تطبیقی گچ‌بری‌های بدست آمده از کاوش بنای قلاگوری رماوند»، پژوهش‌های باستان‌شناسی حوزه آبخیز سد سیمره، به کوشش لیلی نیاکان، تهران، انتشارات پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری. صص ۲۶۳-۲۷۸.
- رویترا، اسکار، ۱۳۸۷، معماری ساسانی، ترجمه مهدی مقیسه و محمدعلی شاکری‌راد. از کتاب سیری در هنر ایران. زیر نظر آرتور اپهام پوپ و فیلیس آکرمن، جلد دوم، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران.
- شکفته، عاطفه و احمد صالحی کاخکی، ۱۳۹۳ «شیوه‌های اجرایی و سیر تحولات تزیینات گچی معماری ایران در قرون هفتم تا نهم هجری»، مجله عمی - پژوهشی نگره، شماره ۳۰، صص ۸۱-۶۳.
- شکفته، عاطفه و حسین احمدی، ۱۳۹۰. «تزیینات گچ‌بری در معماری قرون اولیه اسلامی قرن اول تا پنجم ه.ق»، فصلنامه ادبیات و هنر دینی، ۱۵۰: ۴-۱۲۵.
- صالحی‌کاخکی، احمد و حسام اصلانی، ۱۳۹۰. «معرفی دوازده‌گونه از آرایه‌های گچی در تزیینات معماری دوران اسلامی ایران بر اساس شگردهای فنی و جزئیات اجرایی»، مجله مطالعات باستان‌شناسی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، شماره ۳، صص ۱۰۶-۸۹.
- کروگر، ینس، (۱۳۹۶). *تزیینات گچ‌بری ساسانی*، ترجمه فرامرز نجد سمیعی، چاپ اول، تهران، سمت.
- کلایس، ولفرام، ۱۳۶۶، «کاخها»، معماری ایران دوره اسلامی، ترجمه محمدیوسف کیانی، جهاد دانشگاهی.

محمدی‌فر، یعقوب و الناز طهماسبی، ۱۳۹۳. طبقه‌بندی سفال ساسانی دره سیمره، مطالعه موردی: قلعه سیرم شاه. مجله پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، شماره ۷، دوره چهارم، پاییز و زمستان، صص ۱۵۲-۱۳۳.

نگهبان، عزت‌الله، ۱۳۵۶، معماری هفت تپه، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، شماره‌های ۹۸-۹۷، سال بیست و چهارم، تهران، صص ۷۳-۱.

هوف، دیتریش، ۱۳۶۶، فیروزآباد، ترجمه کرامت‌الله افسر، شهرهای ایرانی، ج ۲، گردآورنده محمدیوسف کیانی، انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد، تهران.

یوسف‌وند، یونس و فرشاد میری، ۱۴۰۰. "گاهنگاری و تحلیل کاربری بنای موسوم به قلعه‌سام در ولایت تاریخی ماسبدان (استان ایلام)"، مجله مطالعات باستان‌شناسی، دوره‌ی ۱۳، شماره‌ی ۴، صص ۳۳۰-۳۰۷.

References

- Azarnoush, Masoud. 1994, the sasanian Manor House at Hajiabad, Iran. In : Topoi, Volume 5/2, 1995.
- Corsi, A. L., 2017, A brief note on early Abbasid stucco decoration. *Madinat Al-Far and the first Friday Mosque of Isfahan*. *Vicino Oriente XXI* (2017), pp. 83-95.
- De Morgan, J, 1896. *Mission Scientifique en Perse (Recherches Archeologiques)*, Paris.
- Galdieri, E. *Isfahan: Masgid – I Guma 2, the Al-i Buyide Period*. Rome, 1973.
- Ghirshman, R. "Les fouilles de Chapour (Iran) (deuxieme champagne 1936/37)." *Revue des arts asiatiques*, XII, 1938, 12- 19.
- Huff, D. 1971, "Qual'a- ye Dukhtar bei Firuzabad: Ein Beitrag zur sasanidischen Iastrachitektur." *Archaeologische Mitteilungen aus Iran (N.F)*. IV, 1971. 127-71.
- Keroger, Y. 2017. *Stucco Decorations of Sasanid*, Translated by Faramarz Na'jd Samiei, First edition, Tehran, Samt. [In Persian].
- Lacoste, H. 1954. "L'are de Ctesiphone". *Sumer X* pp. 8- 22.
- Reuther, O. 1938, "Sasanian Architecture." In *survey of Persian Art*. Oxford, I, 493- 578.
- Thompson, D. L. 1976, *Stucco from Chal Tarkhan-Eshqabad near Rayy*, Warminster 1976.